

Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján

1. Bevezetés. Barkóczy Krisztina (1670–1724) 1687-ben lett gróf Károlyi Sándornak (1669–1743), Szatmár vármegye főispánjának, a Rákóczi-szabadságharc későbbi vezérének a felesége. Mivel életük jelentős része háborús időkre esett, s emiatt Károlyi az ország különböző pontjain hadakozott, éveken át főleg levelekben tartották a kapcsolatot egymással. KOVÁCS ÁGNES és FOGARASSY ZOLTÁN 2011-ben adta ki a Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz című kötetet, amely több mint egy évtized levelezését öleli fel 1698-tól 1711-ig. A 328 levélből kirajzolódik a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeinek háttérében zajló mindennapi élet is. Barkóczy Krisztina anyai és háziasszonyi teendői mellett férje távollétében férfiként állt helyt a gazdaságban, s az előtte álló feladatokról szorgalmasan beszámolt Károlynak, kikérve tanácsát vagy beleegyezését.

Barkóczy Krisztina a család salánki (Ugocsa vm.) és gelénesi (Bereg vm.) birtokán nevelkedett, majd férjével a Károlyi család Szatmár vármegyei birtokaira, előbb Olesvára, később Károlyba költöztek. Az 1698–1711 közötti zaklatott években Krisztina gyermekeivel együtt a fentiekén kívül hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott Csengerben (Szatmár vm.), Munkácson (Bereg vm.), Nagyszőlősen (Ugocsa vm.), (Nyír)Baktán, Kisvárdán és Szentmártonban (Szabolcs vm.). Mint az említett helynevek is elárulják, a levelek írója születési helye és családi birtokai révén elsősorban az északkeleti nyelvjárási régióhoz (vö. JUHÁSZ 2001: 292) kötődött, de Kassán, Radványban (Abaúj vm.), illetve a zempléni Újhelyben, Hernádnémetiben és (Tisza)Tardoson, sőt Egerben is megfordult.

Barkóczy Krisztina iskoláiról nincsenek adataink, de leveleiből kiderül, hogy művelt, olvasott asszony volt, hiszen rendszeresen rendelt magyar nyelvű könyveket, így az olvasásnak köszönhetően tisztában lehetett korának irodalmi nyelvével. Írásaiból azonban élénk tárulnak a régió nyelvjárási jellemzői is, akár a szavak hangalakjában, akár az alaktani elemekben vagy a szókinccsel és a szólásokban. Szövegei igen közel állnak a beszélt nyelvi stílushoz, hiszen saját, tágabb környezetéből, az északkeleti régióból nem mozdult ki, nem követte hivatali teendőit intéző urát Pozsonyba vagy Bécsbe. Így érthető, hogy leveleiben idegen hatás nem érezhető, mondanivalóját gazdag és választékos szókinccsel fejezi ki, helyi ízekkel, fordulatokkal és szólásokkal fűszerezi. A következőkben e levelek hangalaki jellemzőit vizsgáljuk meg.

Mivel a könnyebb olvashatóság érdekében a kötet összeállítói a mai helyesíráshoz igazították többek között az ékezethasználatot vagy a hasonulások és a mássalhangzó-összeolvadások írásmódját (vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 9), ezért a magánhangzók időtartamát és a mássalhangzók egymásra hatását (egy-két jelölt kivételtől eltekintve) nem vettük be a vizsgálat körébe.

2. Barkóczy Krisztina nyelvhasználatának hangtani jellemzői férjéhez írott levelei alapján

2.1. A magánhangzók jellemzői

2.1.1. Zárt–nyílt megfelelések. A magánhangzók zárt–nyílt viszonylatában a legszembetűnőbb a zárt *i*-zés, amelynek az északkeleti nyelvjárási régió az egyik gócpontja lehetett, hiszen mint ABAFFY is megállapítja: a „16. század legerősebben *i*-ző szerzője a Szatmár megyei Szinyérváralján született Erdősi Sylvester János, aki az egész Újtestamentumot *i*-ző nyelvjárásban fordította le, és adta ki.[...]. A két Telegdynek Bihar–Szabolcs–Szatmárra lokalizálható nyelve ugyanilyen erősen *i*-ző” (ABAFFY 2003: 606). Az Ugocsában, Beregben, Szatmárban otthonos Barkóczy Krisztinánál – levelei tanúsága szerint – még a 17–18. század fordulóján is gyakori az *i*-zés szótőben, hangsúlyos szótagban: *ipítésbe* (1708/213)¹, *kínyes* (1710/323), *kísem* (1710/361), *kiszítem* (1711/406), *píntek* (1708/268), *pínz* (1698/13); valamint hangsúlytalan szótagban: *dicsíri* (1710/364), *edínyekbe* (1708/253), *erszínye* (1708/267), *igírkezet* (1705/64), *legínyek* (1705/72), *seríny* (1704/39), *szegíny* (1705/ 67); de ingadozást is tapasztalhatunk: *kíneső* 'higany' (1706/131) ~ *kéneső* (1711/402). Az *i*-zés a tulajdonnevekben – hely- és személynévekben – is megjelenik: *Berínybe* (1710/336), pater *Berínyit* (1706/149), *Jászberínybe* (1710/368), de közöttük gyakori az ingadozás, akár ugyanabban a levélben is: *Namínyival* ~ *Naményit* (1708/229).

Az *i*-zés alaktani elemeket is érint: az *-é* birtokjelben és a *-ként* határozóragban fordult elő az *i*: *magamít* (1710/359), „*egyenkint-kettenkint jű*” (1708/218), *máskint* (1705/63).

A Barkóczy család egykori lakóhelyének, a ma nyelvjárásszigetként emlegetett Salánknak a nyelvjárásáról szólva a környéktől különböző zárt *é*-zése mellett a zárt *i*-zést emeli ki LIZANYEC PÉTER és HORVÁTH KATALIN (1982: 3), Olcsva 15. századi *i*-zésére pedig N. FODOR JÁNOS is utal (2008: 148).

A zártabb magánhangzók kedvelése megmutatkozik az *a ~ o* viszonylatában is. Az *o*-zás szótőben hangsúlyos szótagban: *fokadoz* (1705/64), *jóvára* (1698/20), *Máramoros* (1704/39), *motring* (1706/127), *szovát* (1710/364); valamint hangsúlytalan helyzetben: *boszonkodjék* (1698/20), *nyavolyám* (1710/377), relatív tövekben a *-t* tárgyrag és a birtokos személyjel, illetve többesszám jele között, továbbá az *-an* modális-essivus ragban jelentkezik: *citromokot* (1705/63), *Hajdúkot* (1710/363), *jókot* (1698/14), *Kláríkámot* (1698/13), *magamot* (1698/20), *rabokot* (1704/40), *szattyánokot* (1710/363), *újokban* (1698/17), *szorosso*n (1705/89). Ezt a jelenséget ABAFFY a középmagyar korban erdélyi, különösen székelyföldi jelenségnek tartja (2003: 604), példáink azonban az északkeleti nyelvjárási régióban való elterjedtségéről is tanúskodnak, sőt HORVÁTH KATALIN kutatásai szerint (1982: 5–6) tovább él a mai kárpátaljai nyelvhasználatban is.

A zártabb magánhangzó használata az *o/ó ~ u/ú* és az *ő ~ ú* esetében az előbbieknél kisebb mértékben jelentkezik, hangsúlyos szótagban gyakrabban, de hangsúlytalan szótagban is előfordul: *csudálom* (1705/62), *burítva* (1706/127), *rullo*k (1710/302), *finum* (1704/40), *távul* (1710/358), *lúra* (1703/33), *hernyú*

¹ A levelek lelőhelyére a levél keletkezésének évszámával és a fent említett kötetbeli lapszámával utalok.

(1706/135), *báránybűröket* (1710/364), *bú* (1705/65), *büdöskü* (1711/406), *fűfájással* (1706/121), *fűkötöt* (1710/302), *jű* (1698/13) ~ *jünek* (1698/21), *kűvári* (1708/232), *Szarvaskübe* (1710/345), *szűhetne* (1708/207), *ütet* (1704/45), *tüllök* (1710/366), *Hetfün* (1698/22), de a *jön* ige tövében néha megjelenik az *ő* is: *jöne* (1698/14). Az *ő* ~ *ú* és *ő* ~ *ű* kettőssége ABAFFY (2003: 607) szerint „nem terheli meg olyan erőteljesen e fonémák gyakoriságát, mint az *i*-zés vagy *é*-zés, de olyannyira jellemzi a nyelvjárásokat, hogy a legkorábbi nyelvtanoktól kezdve szó esik róluk”; sőt azt is lehetségesnek tartja, hogy az *ú*, *ű* változat az *i*-ző nyelvjárással jár együtt, és egyéb példák mellett megemlíti az északkeleti, valamint az erdélyi nyelvjárást. E hangtani jelenség hatóköre Barkóczy Krisztina leveleinek tanúsága szerint a 17–18. században is érintette az északkeleti nyelvjárási régiót.

Az előzőkkel ellentétes tendencia, a zártabb magánhangzóval szemben a nyíltabb vokális szintén megtalálható néhány szóban, például a nyílt *é*-zés, *i/i* ~ *é*: *épétese* (1705/71), *kéméltem* (1706/128), *késérő* (1710/363), *kerétek* 'keríték' (1710/338), *mindég* (1710/375), *szerént* (1698/13); akárcsak a nyílt *e*-zés: *esmerni* (1706/147), *heuzmál* 'hiúzmál' (1706/115).

Az *u* ~ *o* viszonylatában csak néhány idegen szóban fordult elő a nyíltabb magánhangzó: *jesoviták* (1706/137), *kalendárium* (1705/98), *purgatorium* (1706/109), *tobákol* (1706/185).

Az *ü/ű* szintén csak szórványosan szerepel nyíltabb, *ö/ő* vokálissal: *bödös* (1707/193), *csőtörtökön* (1705/70), *Küköllő* (1699/25), *körölte* (1708/213), *nélkül* (1708/236), *főszerszám* 'fűszerszám' (1708/250), *rósaszínő* (1708/224).

Nyílt *a*-zás csupán a *meghalmaztam* 'meghalmoztam' (1710/374), valamint a *Küköllő várat* 'Küküllővárot' (1699/25) szóban található.

2.1.2. Labiális–illabiális megfelelések. Bár az északkeleti nyelvjárási régióban az *ő*-zés nem tartozik a gyakori jelenségek közé, Barkóczy Krisztinának a 17–18. század fordulójáról származó leveleiben is tapasztaljuk ezt a jelenséget, amely csupán néhány ige- vagy névszótövet érint. Leggyakrabban levelek keltezésével kapcsolatban: *költ* (levél) (1710/361), de előfordulhat az *elkel*, *telik* ige tövében is: *költ el* (1705/65), *tölt* 'telt', (1710/343), valamint a *becsület* főnév hangsúlyos szótagjában: *böcsületet* (1705/61), továbbá szórványosan néhány más szóban is: *Fölsége* (1698/20), *körületit* (1708/226), olykor pedig hangsúlytalan szótagban: *csökönik* 'csökken' (1710/322), *örög* (1708/262).

Szótőben az *sz/v* tövű igékben – grammatikai kötöttséggel – a befejezett és az elbeszélő múltban használatos: *öttem* (1710/355), *löt* (1710/335), *elvötték* (1705/83), *vöttem* (1708/208), *rávöttük* (1709/282), *töt* (1706/186), *lövék* 'levék' (1708/213), „hova lövének” (1705/92), *tövék* (1710/316); e hangalakoknak a vizsgált területen való meglétére több nyelvjárástörténeti tanulmány is utal (CSÜRY 1929: 13; PÁLYI 1897: 496; PAPP 1959: 59; RÉVAY 2010: 21–22). PAPP LÁSZLÓ szerint a 16. században ez a jelenség hozzátartozott a deáki nyelvváltozathoz, de „a *tött*, *lött*, *vött* alakok egyáltalán nem a tulajdonképpeni *ő*-zés példái a XVI. század végi írott nyelvben, nem az *ő*-ző írott nyelv hatására terjedtek el, hanem az *ő*-zés más eseteitől függetlenül keletkezett formák, amelyeket azonban ennek a nem *ő*-ző területnek az írott nyelvre hathatósan felkarolt, ezzel is csökkentve az *e*-féle hangok túltengéséből adódó egyhangúságot” (1961: 212–213). Ez az egy évszázaddal ko-

rábbi, kötött helyzetekben való *ö*-zés valószínűleg e terület 17. századi normájának is része lehetett, sőt Kárpátalján ma szűkebb területen ugyan (Visk és Kerekhegy nyelvjárásában), de még mindig él (vö. LIZANYEC–HORVÁTH 1982: 7).

Az *ö* szerepelhet toldalékok, így a tárgyrag: *bennünköt* (1705/72), *embe-rünköt* (1710/362), *időmöt* (1709/297), *ökrököt* (1710/387), *segedelmünköt* (1703/31) és a birtokos személyjel előtt: *körülötöm* (1710/302), valamint a modalis-essivus ragban is labiális töbelseji magánhangzó után: *bővön* (1705/69), *örökösön* (1705/65), *szűkön* (1706/101); de akad példa a toldalék előtti *ö*-zésre is: *engesztöljük* (1709/291).

Az *ismer* ~ *esmer* igének és származékainak a TESz. által (2: 238) eredetibbnek tartott felső nyelvállású, palatális illabiális szókezdő magánhangzója helyén, valamint a *kicsiny* szó tövének hangsúlytalan szótagjában nyíltabb és labiális magánhangzó található: *ösmer* (1705/64), *ösmerkedet* (1705/100), *ösmerték* (1710/302), *kicsönybe* (1710/387).

Az *i* hangsúlyos szótagbeli labializálódása csupán egy szóra korlátozódik ezekben a szövegekben, de ezt a szót következetesen így használja Barkóczy Krisztina: *üdöre* (1698/16), *üdőnk* (1710/373).

A fenti jelenségek ellentéte, az illabiális ejtés csak szórványosan tapasztalható, részben az *ü* ~ *i*: *igy* 'ügy' (1704/39), *igyet* (1703/30), *izent* (1698/173), másrészt az *ö* ~ *e* esetében: *esze* 'össze' (1710/365), *megkennyebedik* (1708/265), *tepreng* (1711/402). Az északkeleti régióban az *ö*-zés rovására felbukkanó *ë*-zést már a 16. században is az írott nyelvi normán kívül esőnek tartja PAPP LÁSZLÓ (1961: 213).

2.1.3. Rövid–hosszú hangmegfelelések. Gyakori az *l* kiesése mássalhangzó előtti helyzetben: *feszabtunk* (1711/391), illetve a kieséssel együtt járó magánhangzó-nyúlás, amelyet a levélíró többnyire jelöl a szövegekben; pl. az *ol/öl* > *ó/ő*: *bóthajtás* (1708/226), „*bóton felyül*” (1708/226), *Miskócrul* (1698/19), de: *Miskolcru* (1698/22), *Módvát* (1710/385), de: *Moldovába* (1711/394), *legócsób* (1710/363), *ócsollom* (1710/313), de: *olcsóságot* (1711/394), *ócsvaiak* (1704/34), de: *Olcsván* (1710/363), *ódalra* (1709/290), „*ottot mész*” (1708/207), *agyonlövődözni* (1705/98), *ötözetet* (1710/302). E jelenség kapcsán megjegyezzük, hogy az *l* zárt szótag végéről való ejtésbeli kiesésének és pótlónyújtásának sajátos jelöléseként BENKŐ még a 18. század második felében is normának tekinti a *vólt*, *föld* írásmódot (1961: 379). A 17–18. század fordulójáról való példáinkban azonban az *l* jeletlen marad.

A fenti hangváltozás ellentéte, ABAFFY szavával élve (2003: 302) a túlheylesbített, hiperkorrekt forma, az *ó* > *ol* és *ú* > *ul* változás is felbukkan a levelekben: *azolta* (1698/21), *holnap* 'hónap' (1708/232), *legutólb* (1710/329), *miolta* (1705/73), *valamiolta* (1705/61), *bulcsút* (1708/251).

2.1.4. A hiátus megszüntetése. A *bivaly* szónak a TESz. szerint a 16–18. században *bial* volt a legelterjedtebb alakja (1: 308), s ez a szóalak megtalálható Barkóczy Krisztina egyik levelében is: *bialt* (1706/105); más helyeken viszont *j* hiátustöltő hangot jelöl a szóban: *bijalokot* (1706/105, 1710/380). A latin eredetű *jezsuita* szó előfordul hangzóhiánnyal: *jesuiták* (1705/98); de a TESz. által is említett (2: 274) *v* hiátustöltő is megtalálható a szóban: *jesuviták* (1710/357);

akárcsak magánhangzóra végződő szóban az *-an* modalis-essivus rag előtt: *hasonlóvan* (1710/312), illetve a *riaszt* ige tövében: *rivaszon* (1710/312). A *h* az *együhé* (1710/302) és a *Kánahán* (1710/385) szóban jelenik meg hiátustöltőként.

2.1.5. Asszociációs változások a magánhangzók körében. A vegyes hangrendű szavak részben belső keletkezésű szóösszetételek, amelyekben végbemehet a hangrendi illeszkedés, így a *sehol* szóban és származékaiban az összetétel előtagja *se > so* hangváltozást mutathat: *sohol* (1706/109), *sohonnét* (1710/347). A *hol* névmási határozószó és a *mi* névmás mondattani tapadásából létrejött *holmi* (TESz. 2: 134–135) szóban a vizsgált nyelvterületen a szó elő- és utótagja még nem túl szorosan kapcsolódhatott egymáshoz, ezért nem vegyes hangrendű szóként toldalékolják, hanem az összetétel utótagjának hangrendjéhez illeszkedve a toldalék palatális magánhangzós: *holmimet* (1706/109), *holmie* (1709/282) ~ *holmijét* (1708/260), *holmirül* (1709/290). A jövevényszavakban is csak fokozatosan alakul ki a tiszta hangrend, mint ahogy ezt a német eredetű *fullajtár* szóban tapasztalhatjuk: *fellajtár* (1708/246), *felajtarokot* (1710/302), *fulajtárom* (1710/327).

2.2. A mássalhangzók jellemzői

2.2.1. Új mássalhangzó. A középmagyar korban megjelenő *dzs* csupán az oszmán-török eredetű *dzsida*(szúrás) (1698/17) szóban fordult elő, de jelölése vagy kiejtése is még ingadozó, mivel a szókezdő mássalhangzó *cs* is lehet: *csidaszúrást* (1698/15).

2.2.2. A *zs* hang jelölése a levelekben. Ez a hang *zs* betűvel csupán egyszer fordult elő a *rozs* (1708/230) szóban, bár ugyanennek a szónak *s*-sel írott formája is felbukkan: *ros* (1705/65). Minden más szóban *s*-t ír Barkóczy Krisztina: *Alamishás Szent János* (1710/337), *ellebselvén* (1711/390), *gusalyainak* (1710/366), *karmasin* (1706/170), *mása* 'mázsa' (1710/373), *musaiak* (1710/331), *sákmányra* (1706/163), *sarolom* 'nyagatom' (1710/308), *sémbelődő* (1710/307), *sibonganak* (1706/123), *sinóros* (1705/84), *soldosokrul* (1705/73), *strásáltatom* (1708/219), *tőskeres* (1706/128), *visgálják* (1710/304). Ez az írásmód valószínűleg nem egyezik a kiejtéssel, tehát nem zöngétlenedésről van szó. KOROMPAY KLÁRA szerint a középmagyar korban a *zs* hangot a misszilis levelekben még mindig *s*-sel jelölik (2003: 580), de a korabeli nyomtatványokban és nyelvtanokban is ez a jelölés található (2003: 584–589).

2.2.3. Palatalizáció. Az *n ~ ny* váltakozása. Intervokális helyzetben vagy szó végén az *n* palatalizálódhat: *debrecenyi* (1703/31) ~ *debreceni* (1704/35), *előbbenyi* (1708/254), *idegeny* (1703/29), *kordoványokrul* (1708/241), *megpenyészedet* (1705/92).

Gyakori az *l > ly* (*j*) palatalizáció (spirantizáció) is: *érmellyékibe* (1710/331), *felyül* (1708/226), *kanallyat* 'kanalat' (1708/210), *kaplyonyi* 'kaplonyi' (1706/145), *köboly* (1708/264), *lyányunknak* (1705/83), *mellyrevaló* (1710/302), Maros *mellyékén* (1705/95), *pályinkafőzés* (1706/128), *semlyekását* (1710/340), *szélkölyika* (1706/174). Az *n* és az *l* palatalizációja tulajdonnevekben is megtalálható; családi birto-
kuknak, *Gelénésnek* a nevét még a kelteésekben is *ny*-nyel használja a levélíró: *Gelényes* (1711/400), de más hely- és személynevekben is megtalálható ez a változás: *Selymecrül* (1706/121), *Melyitné* 'Melitné' (1705/52) (Melith Pál báró, a kurucokhoz elsőként csatlakozó főnemes felesége) (vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 430).

FÜLEP IMRE a szatmári városoknak – köztük Szatmárnak – a környező falvakétól erősen elkülönülő nyelvjárásával kapcsolatban foglalkozik az *ly* használatával is, amely szerinte felekezeti elkülönülést mutat a városban (1880: 264), ugyanis a kálvinisták *ly* helyett tiszta *j*-t mondanak, „a római és görög katolikusok *ly*-et ejtenek, ritkábban *l*-et”. Nem csoda hát, hogy Barkóczy Krisztina, aki nemcsak buzgó katolikus, hanem férjével együtt a katolikus egyház aktív támogatója, templom- és klastromépítés szervezője, írásában a Szatmár városát jellemző katolikus szokást követi az *ly*-ezés tekintetében. A fent felsorolt szóalakok többnyire az SzT.-ben is megtalálhatók: *felül*, *felyül* (szócikk címszavaként) (SzT. 3: 1115), *mellyékére* (SzT. 9: 48), de a *kaplyoni* szóalak sem meglepő, hiszen e honfoglalás kori nemzetség ótörök eredetű neve BURA LÁSZLÓ szerint *Kaplony* ~ *Kaplyon* alakban is élt (2011: 69). Teleki Domokos írásában BENKŐ LORÁND még a felvilágosodás első szakaszában is kimutatott *ly*-ező alakokat: *felyülről*, *Mellyékéhez*, *Pulyiszkát* (1960: 476), amelyeket abban a korban már a provinciális vonások közé sorolt.

ABAFFY az *ly*-ezés megőrződését a középmagyar korban a középső palóc nyelvterület mellett egyes erdélyi, illetve moldvai csángó nyelvjárások jellemzőjeként említi (2003: 598). Példáink arra utalnak, hogy az *ly*-ezés az északkeleti nyelvjárás peremterületein is élhetett szórványosan, de az ABAFFY által a középső és keleti nyelvjárások sajátosságaként számon tartott *j*-zés Barkóczy Krisztina leveleiben nem tapasztalható. Ugyanakkor előfordul a túlhelyesbített írásmód (ABAFFY 2003: 598), amikor a *j*-t *ly*-nal írja: *széllyel* ’széjjel’ (1708/241), *széllyeljárás* (1710/319), *széllyelküldözöm* (1710/363).

Megemlítjük még, hogy a *d* gy-vé palatalizálódhat: *Abrugybányára* (1706/143), a szóvégi *h* hang pedig *Zilah* nevében *j*-vé: *Zilaj* (1708/241).

2.2.4. Depalatalizáció (vagy a palatalizáció hiánya). E jelenség az *ny* ~ *n* használatában tapasztalható, főleg mássalhangzó előtti helyzetben, de olykor szó elején vagy szó végén is *n*-t olvashatunk: *bársont* (1706/106), *dohánt* (1706/142), *dolmántul* (1705/68), *hánt-vetettek* (1710/356), *kénszerítették* (1698/17), *leánt* (1698/20), *sáfránt* (1708/239), *serinkedik* (1705/72), *sínlík* ’sínylődik’ (1703/30), *takarmánt* (1704/35), *törvéntelen* (1705/68), *hitván* (1706/169), *kicsin* (1705/74), *nestbélést* (1705/93), *nusztot* (1704/36). A depalatalizáció képzéshely-eltolódással jár együtt a *hagy* és a létige alakjaiban: *hadta* (1698/17), *hadni* (1705/73), *vadnak* (1704/38).

2.2.5. Affrikáció. A deverbális és a denominális *-z* igekepző, valamint a *gy* + *z* néhány szóban *dz*-vé affrikálódik: *kéredzik* (1706/114), *kéredzet* (1706/132), *kéredzeni* ’kérezkedni’ (1707/201), *letördelődzik* (1708/255), *jedzésekébe* (1710/334), *feljedzettem* (1710/374). Az *sz* hang *c*-vé affrikálódhat: *atlacot* (1706/154), *étzaka* (1706/152). A *zs* > *cs* affrikáció is megtalálható két idegen szóban: *incsinér* ’inzsiner’ (1705/73), *bagacsiájából* ’bagázsia’ (1706/167). A *séza* ’cséza’ (1704/37) ’könnyű, rugós lovas kocsí, homokfutó’ szóban valószínűleg még őrződik a németből átvett szó eredeti mássalhangzója (ném. R. *chaise*, ir. felsőnémet R. *schesa* < fr. *chaise*; TESz. 1: 517), és nem ment végbe az affrikáció.

2.2.6. Zöngétlenedés és zöngésülés. Ez a változás leggyakrabban a *Bodrog* folyó nevében figyelhető meg, akár magánhangzó vagy zöngés mássalhangzó szomszédságában is: *Bodrok* (1710/358), *Bodrokon* (1710/368), *Bodrokból*

(1710/355), *Bodrok közi* (1706/182), *Bodrokköz* (1710/353), de szórványosan néhány más szóban is megtalálható: *serekkal* 'sereggel' (1710/387), „bezzek én is” (1708/213), *kavallérságát* (1706/107). Zöngétlenedés és képzéshely-eltolódás történik a $z > s$ változásban a *zacskó* szóban, bár a szó hangalakja ingadozó: *zacskó* ~ *sacskó* (1708/224). A jelenség ellentéte, a zöngésülés csupán a *Judka* szóban fordul elő (1710/345), amelyben a név eredeti *Judit* alakjában szereplő *d* mássalhangzó hatása is szerepet játszhat.

2.2.7. Szórványos hasonulások. Hátraható hasonulás történik az $rl : ll$ és $r : l \sim l : l$ esetében: *Ollai* 'Orlay' (1704/37) (Orlay Miklósnak, Thököly emigráns katonasága vezetőjének; vö. FOGARASSY–KOVÁCS 2011: 431) neve csak hasonult formában szerepel), *Sallós* Boldog Aszony (1708/213), *sallójokkal* (1708/232), *mélföldet* 'mérőföldet' (1710/387). Előre ható hasonulás is történhet az $r : ly > r : r$ találkozásakor: *esztergáros* (1708/239). A latin eredetű *mazsola* szóban (lat. *malosa* > m. *mazsola*) még nem történt meg a hangátvetés: „malosa szőlő” (1708/250).

2.2.8. Szórványos változások. Spirantizáció a $cs > s$ változásban következett be: *bestelenséget* (1709/293), zárhangúsodás pedig a *jön* ige *elgyőne* (1709/277) alakjában. Mássalhangzó-kiesés a *cafragot* (1705/81) és a *férhez* (1711/406) szóban történt. Az idegen nyelvekből átvett, mássalhangzó-torlódásos szavak egy részének még nem rögzült a végleges hangalakja. A szó eleji torlódásnak előtét-hanggal való feloldása tapasztalható a latin *scola* szó magyar megfelelőjében: *oskola* (1708/242), a latin *(ho)spitale* szóból pedig átmenetileg *ispitály* (1709/296) lesz. A torlódó mássalhangzók közé illesztett bontóhang segíti a kiejtést a *zlot* szóban, amely az SzT. szerint régi kelet-európai arany pénznem neve (14: 739–40), s Barkóczy Krisztinánál *zoltot* alakban olvashatjuk (1708/218).

2.2.9. Mássalhangzónyúlás. Az ómagyar kori geminálódás folytatására ABAFFY is utal a középmagyar kor hangállapotának leírásában (2003: 600). Adataink arról tanúskodnak, hogy ez a változás az északkeleti nyelvjárási régióban is jelentkezik. Leggyakrabban az *l*, *ly* (főleg névmásokban) és az *s* hang esetében, de érinthet más mássalhangzókat is, így az *m*-t, *ny*-t, a *b*-t és a *c*-t: *beszéli* (1698/17), *felőlle* (1698/14), *őitőlök* (1705/72), *vélle* (1705/67), *gellényesi* (1710/363), *kaszállás* (1705/73), *szóllót* (1705/78), *amellyikből* (1705/62), *ilyen* (1705/62), *mellyben* (1705/62), *gállýáknak* (1706/118), *hálólhelyen* (1708/269), *személyét* (1705/98), *újhellyi* (1706/112), *adóssokon* (1698/19), *inassirul* (1710/363), *jósságos* (1705/67), *lapossán* (1705/64), *ménessét* (1710/364), *nyerességem* (1710/378), *terminussa* (1706/103), *egvetmásommot* (1706/142), *gyékényeket* (1706/174), *labbancok* (1704/38), *rabbok* (1710/339), *éccaka* (1708/216). A mássalhangzó-nyúlás olyankor is tapasztalható, amikor az jelentésváltozáshoz vezet: *vettek* 'vetek' (1708/261).

2.2.10. Mássalhangzó-rövidülés. A fenti változás ellentéte, a mássalhangzó-rövidülés bekövetkezhet szó belsejében vagy szó végén. Szó belsejében: *ahoz* (1698/20), *akor* (1698/15), *ara* (1710/364), *edig* (1705/61), *egéségem* (1705/69), *erősége* (1708/235), *lasan* (1698/19), *mere* (1705/61), *regel* (1705/71), *roszat* (1710/364), *semiképen* (1698/22), *had* 'hadd' (1710/364). A fenti példák közül a *semiképen* szóalakot emeljük ki, amelyről BENKŐ azt mondja, hogy még a 18. század végén is „a norma, illetőleg a provincializmus szempontjából megállapít-

hatatlan kettősség mutatkozik” (1960: 379) az írásában. A *-val, -vel* határozórag és a felszólító mód jele mellett nem mindig nyúlik meg a mássalhangzó: *ezel* (1705/67), *szekerekel* (1710/372), *kerestesen* (1710/382), *mászanak* (1710/385), *szakasza fel* (1708/256). Szó végén általában rövid a befejezett múlt jele: *elhozot* (1710/364), *jöt* (1698/19), *let* (1705/83); a locativuszi *-t*: *együt* (1699/24), *holot* (1705/71), *it* (1706/101); az *-n* határozórag: *fen* (1705/73); a középfok jele: *töb* (1705/61), de a szó végi hosszú mássalhangzó is rövidülhet: *kel* ’kell’ (1705/70), *mak* (1710/364).

3. Összegzés. Barkóczy Krisztinának köszönhetően részletes képet kapunk a kései középmagyar kor északkeleti régiója peremterületeinek, főleg az ugocsai, beregi és szatmári területek 17–18. századi nyelvjárásának hangtani jellemzőiről. Mivel a terjedelmes anyagon elvégzett vizsgálat egyetlen személyhez kötődik, nincs lehetőségünk a korabeli norma és az északkeleti dialektus viszonyának bemutatására. A terület nyelvi normájának 16. századi jelenségeit vizsgáló PAPP LÁSZLÓ és a 18. század végének északkeleti szerzőivel is foglalkozó BENKŐ LORÁND megállapításai jelenthetnek támpontokat a 17–18. század fordulójának kutatásában. A mai magyar nyelvben már nem elfogadott, de általuk a jelzett korszakban normatívnak ítélt hangtani jelenségekre (*vött, vólt, képen*) a megfelelő helyeken utaltunk is. A levelekben olvasható egyes hangtani jelenségek – peremterületről lévén szó – rokonságot mutatnak a keleti nyelvjárási régió jellemzőivel.

Az északkeleti régió nyelvjárási sajátosságai közül a zártabb magánhangzók kedvelését (*i*-zés, *o*-zás), az *n* palatalizációját, bizonyos szavakban a szóbelseji mássalhangzók (elsősorban az *l*, *ly* és *s*) geminálódását, valamint a szóbelseji mássalhangzók rövidülését emeljük ki, amelyek azonban nem tengenek túl a vizsgált levelekben. Ezek és az olykor ingadozó írásmód alapján azt mondhatjuk, hogy Barkóczy Krisztina írott nyelvhasználata átmenetet képez a dialektus és az irodalmi nyelvi norma között.

Kulcsszók: nyelvjárástörténet, nyelvtörténet, középmagyar kor, északkeleti nyelvjárási régió, hangtani jellemzők.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Középmagyar kor.] In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 596–609.
- BENKŐ LORÁND 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BURA LÁSZLÓ 2011. *Szatmár megye történeti–etimológiai helységnévtára*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- CSÜRY BÁLINT 1929. A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 25: 11–16.
- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex elemzése. 1401–1526*. PhD-értekezés. 1. kötet. ELTE BTK, Budapest. http://nfodorj.web.elte.hu/index_elemei/page0003.htm (2017. 03. 19.)

- FOGARASSY ZOLTÁN – KOVÁCS ÁGNES szerk. 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Első kötet (1698–1711). A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen.
- FÜLEP IMRE 1880. A Szatmár városi nyelvjárásról. *Magyar Nyelvőr* 9: 263–265.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia* Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- KOROMPAY KLÁRA 2003: Helyesírás-történet. [Középmagyar kor.] In: In: KISS–PUSZTAI szerk. 2003: 579–595.
- LIZANYEC P. N. – HORVÁTH K. I. 1981. A Kárpátontúli magyar nyelvjárások főbb sajátosságairól. *Magyar Nyelvjárások* 24: 3–18.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- PÁLYI GYULA 1897. Mátészalka és vidéke nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 26: 494–499.
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Iskolakultúra-könyvek 39. Iskolakultúra, Veszprém.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

On the phonology of the North-Eastern dialect area in the period of Late Middle Hungarian, based on Krisztina Barkóczy's letters

This paper explores phonological phenomena of the North-Eastern dialect area in the period of Middle Hungarian, on the basis of Krisztina Barkóczy's letters to her husband, General Sándor Károlyi between 1698 and 1711. Krisztina Barkóczy (1670–1724) lived in Ugocsa and Bereg Counties, and later in the Károlyi estates in Szatmár County. The texts follow the literary norms of the period but they also reflect contemporary spoken Hungarian. From them, we get a taste of the major phonological properties of the dialect of the region: its preference for close vowels, the extended distribution of /i:/ and /o/, the use of /ø/ in inflected forms of /s/-/v/-stem verbs, the preference for palatal sonorants (/n/ > /ɲ/, /l/ > /ʎ/), the gemination of /l/, /k/, /ʃ/, and the frequent occurrence of consonant shortening.

Keywords: historical dialectology, historical linguistics, Middle Hungarian period, North-Eastern dialect region, phonological properties.

RÉVAY VALÉRIA
Pannon Egyetem